

BIJBELSTUDIE 2

VERLOVING, ZWANGERSCHAP EN GEBORTE

➤ **BIJBELTEKST:** *Matteüs 1:18-25*

Toelichting

Op de keper beschouwd is dit het eigenlijke 'kerstverhaal' in het Matteüs-evangelie: het verhaal over de geboorte van Jezus. Het is het onmiddellijke vervolg op de stamboom en moet ook in het verlengde ervan gelezen worden. Vers 18 geeft tegelijkertijd wel aan dat er een nieuw deel van het verhaal begint – sowieso is het evangelie nu echt vertellend geworden en niet meer opsommend zoals de stamboom. Het inleidende vers 18 zal bekend geklonken hebben voor wie met de Schriften van Israël vertrouwd was: zo worden ook andere belangrijke gebeurtenissen in de Schrift ingeleid. Het gebruikte Grieks doet, vermoedelijk opzettelijk, denken aan dat van de Griekse vertaling van Schriften van Israël, de zogenaamde Septuagint (letterlijk: boek van de 70 – volgens de overlevering zouden er 70 of zelfs 72 vertalers aan gewerkt hebben die allen met exact dezelfde vertaling van de 5 boeken van Mozes op de proppen kwamen).

Om toegang tot de betekenis van dit verhaal te krijgen, is het van belang het in zijn eigen context en voor zichzelf te laten spreken – dat betekent met name dat allerlei discussies over de biologische details van een maagdelijke geboorte of het leerstuk van Maria's eeuwige maagdelijkheid niet ter zake doen; dat doen ze later in de kerkgeschiedenis wel en dan zijn ze ook interessant en van belang, maar voor Matteüs speelt dit minder. Het enige punt dat hier gemaakt wordt met betrekking tot de maagdelijkheid van Maria is dat ze zwanger is op een moment dat ze dat niet zou moeten zijn, namelijk voordat ze netjes met Jozef getrouwd is, en dat de oorzaak van die zwangerschap (dus) geen menselijke is. Wat dan wel: dat is de grote vraag. De lijn van het verhaal is ook precies die: na de wat formele inleiding in vers 18 is de eerste informatie die de lezer krijgt dat Maria zwanger is van de heilige Geest terwijl ze verloofd is met Jozef, let wel: *niet* getrouwd, Jozefs reactie geeft dat ook duidelijk aan. De lezer zal na het slot van de stamboom vanwege de omfloerste beschrij-

ving over Jezus' vader in vers 16 nieuwsgierig geweest zijn naar wat er zou komen en dit antwoord is net zo duidelijk als verrassend: Maria is zwanger van de heilige Geest, dat wil zeggen: Gods geest, waarmee God als Jezus' vader geïntroduceerd wordt. Let wel: de lezer weet dat in vers 18, maar Jozef nog niet, vandaar ook zijn reactie op het nieuws: hij wil Maria, zijn blijkbaar ontrouwe verloofde, wegsturen. Deze reactie maakt één ding overduidelijk: het kind is niet van hem. Dat is een belangrijk eerste stukje antwoord dat de lezer krijgt op de vraag die het slot van de stamboom opriep: wie is nu Jezus' vader? Het wegsturen van Maria was Jozef als man ook toegestaan volgens de Joodse wetgeving in de eerste eeuw. Vaak wordt dat wat Jozef van plan is met 'scheiden' weergegeven, maar zowel de praktijk van het beëindigen van een huwelijk alsook het gebruikte Griekse werkwoord wijst veel meer in de richting van 'wegsturen'. Hij wil het wel geheimhouden en dat siert hem (hij wordt ook 'rechtvaardig' genoemd in deze context). Publiekelijk wegsturen zou zware consequenties gehad hebben voor Maria: op straat staan, in dit geval ook nog met een buitenechtelijk kind, en met alle bijbehorende schande. Overigens zou het Jozefs reputatie, als bedrogen man, ook geen goed gedaan hebben. Maar ook zo neemt Jozef een behoorlijk risico voor Maria, het kind en zichzelf: wat als het allemaal wel zou uitkomen? Het alternatief, zoals de woorden van de engel in vers 20 aangeven, is ook problematisch: Jozef lijkt huiver te hebben om Maria en het verwachte kind te accepteren. En wie zou dat niet hebben; van wie is het kind eigenlijk, is Maria wel te vertrouwen, en wat betekent het voor de eigen reputatie en het eergevoel dat je dit zomaar met je laat gebeuren? Je verloofde die zwanger wordt van iemand anders, en wier kind je nog gaat opvoeden ook?

Wie is überhaupt de vader? Deze laatste vraag werd ook al opgeroepen door het slot van de stamboom met zijn wat verhullende aanduiding van Jezus' geboorte uit Maria, zonder Jozef nadrukkelijk als vader te noemen. Wie is de vader eigenlijk? Het antwoord komt doordat lezers van het evangelie mogen meekijken in Jozefs droom: niemand anders in het verhaal heeft deze informatie. Het antwoord is: de zwangerschap is uit de heilige Geest, dat wil zeggen van Godswege. Daarmee verschuift de thematiek van een morele en maatschappelijke, naar een meer theologische vraag: wat betekent zo'n soort aankondiging? Om daar recht aan te doen, is een blik op de bredere context van het Matteüs-evangelie nodig, zowel in de Grieks-Romeinse alsook in de Joodse wereld (die natuurlijk overlapt).

Het eerste deel van de toelichting concentreert zich sterk op de schijnbaar meest onmiddellijke maatschappelijke context van het verhaal: dat van het Joodse volk. Er is nog een andere context die ten minste net zo belangrijk is: soortgelijke zwangerschappen van hogerhand speelden in de levens van allerlei grootheden, helden, halfgoden, keizers et cetera in de Grieks-Romeinse wereld ook een belangrijke rol. Over de beroemde keizer Augustus vertelt de auteur Dio Cassius dat zijn moeder, Atia, zijn geboorte als van goddelijke oorsprong verstond: ze had tijdens een overnachting in een tempel van Apollo gedroomd van seks met een slang (een symbool van deze god). Deze afkomst speelt vervolgens voor Julius Caesar een belangrijke rol wanneer hij besluit om Augustus (dan nog: Octavianus) als erfgenaam te adopteren. De goddelijke afkomst bepaalt de kwaliteit van de adoptiefzoon als persoon; biologische afstamming van Julius Caesar zelf is volstrekt secundair. Sterker nog: families uit de Romeinse elite gaven weleens vaker de voorkeur aan adoptie boven het verwekken van kinderen bij de eigen partner. Net zoals bij Augustus ging het er bij Jezus veel minder om de precieze biologische en seksuele route van zijn afkomst te benoemen, maar om de eigenlijke origine en daarmee de persoonlijke kwaliteit van iemand te bepalen. Dat was in de Grieks-Romeinse en tot op grote hoogte ook in de Joodse wereld van bepalend belang. Het is ook wat Jozefs probleem is: hij heeft er meer moeite mee te accepteren dat het kind niet van hem is dan dat hij er moeite mee heeft dat het van de heilige Geest is. Hij stelt ook geen vragen bij de mogelijkheid van zo'n zwangerschap, wel verzet hij zich in eerste instantie tegen de verrassende zwangerschap op zich. Zodra hij hoort dat het een heel bijzonder, goddelijk kind is, heeft hij er geen problemen meer mee en zet zich voor het kind en zijn moeder in. De rol van de heilige Geest dan wel God bij de zwangerschap van Maria verhoogt, uiteindelijk, alleen de status van het kind, zoals dat al door de stamboom aangegeven was: naast Abraham en David als centrale stamvaders is nu ook God zelf een voorvader van dit nieuwe kind. Met deze claim op goddelijke afkomst zet Matteüs zijn verhaal over Jezus ook politiek op scherp: als het eigen is aan keizers en wereldheersers om van een godheid af te stammen en dit is ook het geval met Jezus, hoe

zullen deze zich dan tot elkaar verhouden? Het is een spanning die in het vervolg van het Matteüs-evangelie van centraal belang zal zijn en uiteindelijk de kruisiging tot gevolg zal hebben. Ook in het vervolg van het geboorteverhaal zal koning Herodes politiek geprikkeld reageren op de aankondiging van de ‘pasgeboren koning van de Joden’ (Matteüs 2:2).

De Grieks-Romeinse tradities met betrekking tot een ‘zwangerschap uit de heilige Geest’ (zie kader) bieden natuurlijk ook parallellen met andere zwangerschappen op grond van een goddelijke belofte of wellicht zelfs door goddelijk ingrijpen uit de Schriften van Israël, waar zo’n soort zwangerschap en geboorte voor het volk meestal een onverwachte toekomst betekent. De bekendste van zulke verhalen is ongetwijfeld die van Sara na Gods bezoek bij de eik van Mamre. Hier belooft God dat Sara zwanger zal worden, ondanks de hoge leeftijd van haar en Abraham, en zo geschiedt ook.

Jezus wordt zo ook in deze lijn geplaatst. Daarmee werkt dit ‘kerstverhaal’ nog een ander aspect uit van de twee stamvaders die de stamboom zo benadrukt: David en Abraham. Beiden hebben immers te maken met bijzonder nageslacht: David met de kinderen van Batseba, waarvan Salomo zijn opvolger zal worden, en Abraham met Isaak. Het vertelritme van de stamboom van Jezus, waarvan het ‘kerstverhaal’ het laatste, vertellend meer uitgewerkte stukje is, past bij deze nadruk op vaders en zonen. De grondcadans in de stamboom is ‘die verwekte die’. Daarbij gaat het steeds om mannen: de vader verwekt de zoon (over de vrouwen in de stamboom, zie ‘De stamboom van Jezus’). Daarin speelt, zoals gezegd, nog een ander motief uit de Schriften van Israël een belangrijke rol: het krijgen van een zoon betekent het krijgen van toekomst. Als de vorst of de leidsman van het volk een zoon krijgt, dan betekent dat ook toekomst voor het hele volk. Dat geldt dan ook voor de geboorte van Jezus, zoals uit zijn naamgeving nog zal blijken. Dat mag patriarchaal overkomen (en dat is het zeker ook), maar: de ‘mannelijke potentie’ die nodig is om dit voor elkaar te krijgen, wordt ook voortdurend ondergraven. Abraham, David en Jozef zitten wat dat betreft in exact hetzelfde schuitje. Bij Abraham wordt het in Genesis 18 nadrukkelijk uitgewerkt: hij is oud, net als zijn vrouw, en Sara zegt ook nog dat

‘ook mijn man al oud’ is (vers 12), waarmee ze aangeeft dat Abraham eigenlijk ook niet meer in staat is om een kind te verwekken. Het woord dat hier in de NBV als ‘man’ vertaald is, is hier hetzelfde als voor ‘heer’ (*adon*). Toch komt er een kind en het is God, de Heer, niet slechts de ‘heer’ als in Abraham, Sara’s echtgenoot, die zo voor toekomst zorgt (vergelijk ook Johannes 1:12-13 over degenen die kinderen Gods zijn en niet uit de wil van een man maar uit Gods wil geboren zijn). Bij David is hetzelfde het geval. In zijn affaire met Batseba lijkt hij de potente man bij uitstek: hij heeft niet alleen de potentie om Batseba tot de zijne en zwanger te maken, maar ook de macht om vervolgens haar wettelijke echtgenoot uit de weg te laten ruimen. Alleen: het kind dat David zo op eigen houtje verwekt, sterft door Gods toedoen. Pas nadat David tot inkeer is gekomen en boete heeft gedaan, kan het opnieuw tot een zwangerschap komen. Hieruit wordt Salomo geboren, die ook nog een tweede naam draagt: Jedidja, ‘Door God geliefd’. Hoe Jozef in dit rijtje past, is helder: ook hij heeft erg weinig te maken met het nieuwe leven dat aanbreekt in de zoon en daarmee met zijn eigen toekomst, die tevens de toekomst van Israël en de volken zal blijken te zijn. Hij moet accepteren dat het uiteindelijk de Heer is, niet hij, die de toekomst in handen heeft en die nieuw leven schenkt.

Hiermee is de plek van de zwangerschap van de heilige Geest binnen de kaders van de Grieks-Romeinse en Joodse wereld wel geschetst, maar de inhoud van wat de engel Jozef in zijn droom te zeggen heeft, zodat hij Maria niet wegstuurt, nog niet. Deze droom is een keerpunt in het verhaal. De boodschap van de engel bestaat uit twee delen: (1) Jozef hoeft niet bevreesd te zijn om het kind te accepteren, omdat het uit de heilige Geest is; (2) Jozef krijgt de opdracht om het kind een naam te geven, en wel Jezus, ‘want hij zal zijn volk bevrijden van hun zonden’. Wat daarbij opvalt, is dat Matteüs, als verteller, hier een commentaar op geeft: ‘Dit alles is gebeurd opdat in vervulling zou gaan wat bij monde van de profeet door de Heer is gezegd: “De maagd zal zwanger zijn en een zoon baren, en men zal hem de naam Immanuel geven,” wat in onze taal betekent “God met ons”’ (vers 22-23). (Syntactisch kan het overigens ook zo zijn dat dit nog bij de woorden van de engel hoort – het maakt weinig verschil.) In het commentaar figureert zowel een citaat uit Jesaja over een jonge vrouw (of maagd, het inhoudelijke verschil tussen de twee woorden is minimaal, zeker wanneer het Grieks hier aangehouden wordt dat het over een *parthenos* heeft) alsook een tweede naam voor het

kind 'Immanuel' (God met ons). Beide namen van Jezus zullen in het Matteüs-evangelie een rol spelen: Jezus is de naam die meestal voor de hoofdpersoon van het verhaal gebruikt wordt, maar 'God met ons' komt aan het slot nog een keer terug, in de formulering 'Ik ben met jullie, alle dagen, tot aan de voltooiing van deze wereld' (Matteüs 28:20). Van beide namen is ook de betekenis van belang en Matteüs benadrukt die hier ook. In het geval van Jezus ('Jozua') hoort hij de oorspronkelijk betekenis erin, 'God verlost', wat hij, via de engel, weergeeft als 'hij zal zijn volk bevrijden van hun zonden'. Om de betekenis van deze naam op het spoor te komen, is het verdere gebruik van het woord 'zonde' in het Matteüs-evangelie van belang. Hier komt het voor zowel bij het belijden en vergeven van persoonlijke zonden (bijvoorbeeld bij het optreden van Johannes de Doper, 3:6; het vergeven van de zonden die een man verlammen, 9:2) wanneer het om zondige machten gaat die de mens van zichzelf, zijn naaste of God afhouden (bijvoorbeeld vergeving in relatie tot genezing of exorcisme 9:2, 5-6), alsook in het algemeen (avondmaal, 26:28; vergeving van de zonden, overwinning van de macht van de dood). Zonde lijkt iedere macht te zijn die de mens zijn waardigheid ontnemt, of het nu iets is wat iemand zelf doet of iets waar hij buiten zijn toedoen van in de ban geraakt is. Als bevrijder hiervan lijkt Jezus wel wat op zijn naamgenoot in de Schriften van Israël, Jozua, die het volk de vrijheid inleidde, het beloofde land in. Hoe dat alles dan zal gebeuren, is op dit moment in het verhaal nog een open vraag. De aankondiging is er wel en dat verhoogt de spanning en de belofte van het verhaal. De tweede naam die Jezus krijgt, komt uit de profetie van Jesaja (7:14) die hier geciteerd wordt. Deze profetie heeft twee functies. Ten eerste: ze bedt de zwangerschap van Maria nog verder in het verhaal van Israël in en benadrukt het verband tussen de (onverwachte) geboorte van een zoon en toekomst voor het volk Israël. Dat past ook bij de context waaruit dit vers uit Jesaja genomen is: het kind dat daar aangekondigd wordt, zal ook bijdragen aan de bevrijding van Israël uit de onderdrukking. Net zoals toen, zal het ook nu gebeuren – eerder dan dat het een soort toekomstvoorspelling is, is het Jesajacitaat een tekst die opnieuw gelding lijkt te hebben. Een profetie kan blijkbaar op verschillende manieren vervuld worden. Ten tweede verdiept dit citaat uit Jesaja de naamgeving van Jezus. 'Jezus' en 'Immanuel' zijn natuurlijk verschillende namen. 'Jezus' associeert Matteüs met bevrijding van zonden in ieder opzicht, 'Immanuel' is, net zoals Jezus (Jozua), een met Griekse letters weergegeven

Hebreeuwse naam die, zoals Matteüs zelf ook in vertaling aangeeft, ‘God met ons’ betekent. Zulke namen met een gebed of wens erin waren (en zijn) heel gebruikelijk in de Joodse en christelijke tradities – er spreekt natuurlijk de hoop uit dat iemand zo’n naam ook waar zal maken, in dit geval: er een teken van zal zijn dat God inderdaad met ons is. Er schuilt dus een belofte in. Gezien de context – de uitleg dat Jezus van goddelijke komaf is, of tenminste dat Maria’s zwangerschap die oorsprong heeft – speelt er wellicht nog iets. ‘Immanuel’ kan ook herinneren aan de openbaring van de Godsnaam aan Mozes in het boek Exodus (Exodus 3). Een van de dingen die JHWH daar tegen Mozes zegt is ‘ik zal bij je zijn’ (vers 12) en dat lijkt ook een aspect van Gods naam te zijn, de inhoud ervan zelfs. God is degene die bij je is. Als dat zo is, dan legt Matteüs hier via het Jesajacitaat een heel direct verband tussen Jezus, die van God ‘afstamt’, en God zelf, hoe God aanwezig is voor het volk Israël. Hoe dit ook mag zijn, de vraag die het verhaal daarbij oproept is: wat zal dit concreet betekenen in het geval van Jezus? Zal hij zijn namen waar gaan maken? In de loop van het verhaal zal dat blijken, op een unieke manier, zelfs op een manier die boven de verlossing van Israël alleen uit gaat: het heil van Israël is ook het heil van de volken. Wanneer Jezus in vers 23 ‘God met ons’ genoemd wordt, lijkt dat sterk op Israël alleen gericht. Aan het einde van het evangelie komt de naam terug in de belofte aan de uitgezonden leerlingen: ‘Ik ben met jullie, alle dagen, tot aan de voltooiing van deze wereld’ (Matteüs 28:20). Hier gaat het om het heil van alle volken. Ook dat past goed bij een centraal thema uit de Schriften van Israël: in het heil van het godsvolk gaat het altijd om het heil van alle volken, van de gehele schepping. Dit past natuurlijk goed bij de zowel Abrahamitische als ook Davidische afstamming van Jezus.

Het slot van deze perikoop (vers 24-25) vat nog kort een aantal thema’s samen: de engel van de Heer wordt genoemd, wijzend op de goddelijke wil die in het spel is, en er wordt nog een keer benadrukt dat Jozef écht niet de vader is, omdat hij geen seks met haar heeft tot aan de geboorte van Jezus (of hij daarna wel of geen seks met Maria had, doet voor Matteüs, anders dan voor latere auteurs, weinig ter zake). Tegelijkertijd wordt onderstreept dat Jozef het kind wel accepteert en erkent: hij geeft het namelijk een naam (vers 25). Het is ook belangrijk om te zien wat er bij Matteüs niet – nog niet (zie de volgende perikoop) – verteld wordt: wanneer en waar Jezus precies geboren wordt. Een jaar, een plaats of nadere omstandigheden (stal, voederbak, et cetera) komen

hier allemaal niet voor. Het lijkt erop dat Jezus gewoon thuis geboren wordt, zonder dat er een lange reis aan te pas komt. Dat is van belang om het verhaal van Matteüs op zich te horen en niet gelijk in de sfeer van het Lucas-evangelie te trekken. Toch zit er in het slotvers nog een aspect dat voor een lezer in de eerste eeuw een stuk spannender was dan het voor een lezer in de eenentwintigste eeuw op het eerste gezicht lijkt. De notie van een geboorte is in eenentwintigste-eeuws Nederland een tamelijk vanzelfsprekende, zelfs zo vanzelfsprekend dat miskramen vaak eerder een reden tot zwijgen en schaamte dan van gesprek en rouwverwerking zijn. In de eerste eeuw was dat volstrekt anders: zwanger worden was zo ongeveer het gevaarlijkste dat een vrouw kon overkomen. Tegelijkertijd was het noodzakelijk: het voortzetten van de familielijn via legitieme kinderen was een erezaak – en dat terwijl de kindersterfte ook nog eens buitengewoon hoog was. Dat leidde tot een situatie waarin families uit de (Romeinse) elite aan adoptie de voorkeur gaven boven het hebben van biologisch eigen kinderen: zo liep de echtgenote geen gevaar en wist je ook dat je kinderen kon ‘uitkiezen’ die alle kinderziektes overleefd hadden en getalenteerd waren. Kortom: wie het korte verhaal over Jezus’ geboorte leest, moet zich ook voorstellen dat dat niet alleen vanwege de ‘ruzie’ tussen Jozef en Maria spannend is, maar ook en misschien zelfs vooral vanwege de gevaren van zwangerschap en geboorte: overleeft Maria het wel en Jezus, hoe oud zal die worden?

Vragen

Geboorte staat centraal in deze perikoop. Er zijn verschillende manieren om tegen een geboorte aan te kijken. Voor het verdere gesprek en om andere dimensies van het verhaal op het spoor te komen, kunnen de volgende vragen gebruikt worden.

1. Een sociaal vaak pijnlijke situatie als een buitenechtelijke zwangerschap kun je op verschillende manieren oplossen. Jozef wil feitelijk voor een bestraffende maatregel kiezen, ook wanneer hij die in het geheim zou uitvoeren. Het is een natuurlijke reactie: iemand tot drager van het probleem bestempelen en uitsluiten. Dat kan nodig zijn, maar het heeft ook nadelen. Zo is het ook een benadering die tot gevolg heeft dat iemand voor altijd dader dan wel slachtoffer blijft. Zijn er ook andere manieren om hiermee om te gaan? Heb je daar zelf ervaring mee?

2. Als het zo is dat Jezus hier neergezet wordt als een toekomstig heerser, iemand die in dezelfde categorie valt als keizers en andere heersers, wat betekent dat dan voor je beeld van Jezus en zijn betekenis? Wat verwacht je van een echte heerser en hoe verhoudt dat zich tot de twee namen die Jezus draagt en hun betekenis?

Bijeenkomst 2: Verloving, zwangerschap en geboorte (Matteüs 1:18-24)

Om te beginnen: Deelnemers kunnen geboortekaartjes van zichzelf of van eigen kinderen meebrengen ter inleiding.

- Wat werd er over jezelf gezegd bij je geboorte?
Wat heb je over nieuwgeboren kinderen gezegd?
Welke naam heb je zelf gekregen – welke naam heb je iemand anders gegeven?
- Meestal gaat het over Maria in de uitleg van dit verhaal, maar Jozef is ook een interessante figuur. Hij lijkt plichtsbewust en wordt ‘rechtvaardig’ genoemd. Toch heeft hij moeite met wat hem overkomt, de toekomst die hem enerzijds geschonken wordt en die hij anderzijds dus niet in handen heeft. Hij accepteert zijn buitenechtelijke kind na een droom – er is dus nogal wat voor nodig. Het is mooi maar voelt tegelijkertijd ergens oneerlijk: wordt Jozef niet buitenspel gezet? Het mag dan wel zo zijn dat je je leven niet in de greep hebt, maar makkelijk hoeft het daarom nog niet te zijn. Ken je in je eigen leven soortgelijke situaties? Hoe ben je daarmee omgegaan?